

ΤΟ *DICCIONARIO GRIEGO-ESPAÑOL*: Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ

ELVIRA GANGUTIA

Πανεπιστήμιο Μαδρίτης

Το *Diccionario Griego-Español* (*DGE*) γίνεται, σιγά σιγά, γνωστό στους φιλολογικούς κύκλους. Χαιρόμαστε ιδιαίτερα που έχει γίνει γνωστό και στους Έλληνες μελετητές, κυρίως αφότου του απενεμήθη το βραβείο «Αριστοτέλης», του Ιδρύματος Ωνάση. Π' αυτό τον λόγο είμαστε ιδιαίτερα ευτυχείς που μας δίνεται η ευκαιρία να παρουσιάσουμε στη Θεσσαλονίκη τα σχέδιά μας, τα προβλήματα που αντιμετωπίζουμε και τα αποτελέσματα της δουλειάς μας, καθώς και να αναφερθούμε στην εμπειρία μας από την ανάμειξή μας στον κόσμο της πληροφορικής.

Όπως ίσως γνωρίζετε, το *Diccionario Griego-Español* είναι ένα εκτενές αρχαιοελληνικό-ισπανικό λεξικό. Αν και είναι δίγλωσσο, προορίζεται για τη διεθνή κοινότητα των κλασικών φιλόλογων. Ορισμένοι υποστήριξαν ότι θα ήταν καλύτερο για ένα τέτοιο λεξικό να είναι δίγλωσσο, λόγου χάρη στα αρχαία ελληνικά και στα αγγλικά. Ωστόσο, όταν ξεκινήσαμε, στόχος μας ήταν να καλύψουμε τις ανάγκες που είχαν δημιουργηθεί από την άνθηση της κλασικής φιλολογίας στην Ισπανία τα τελευταία τριάντα χρόνια. Στην πορεία, η δυναμική που απέκτησε το έργο το κατέστησε ένα πραγματικό *instrumentum studiorum* παγκόσμιας εμβέλειας. Θα ήταν δύσκολο σήμερα να αντικατασταθούν τα ισπανικά ερμηνεύματα των αρχαίων ελληνικών λέξεων από αντίστοιχα αγγλικά, καθώς οι σημασιολογικές διαφορές μεταξύ των δύο γλωσσών θα απαιτούσαν μια εντελώς διαφορετική εσωτερική οργάνωση των λημμάτων. Άλλωστε, θεωρούμε ότι η ισπανική γλώσσα δεν είναι εντελώς ακατανόητη για έναν κλασικό φιλόλογο ή οποιονδήποτε μορφωμένο άνθρωπο, ανεξάρτητα από τη μητρική του γλώσσα.

Μέχρι σήμερα έχουν εκδοθεί πέντε τόμοι του *DGE*, ενώ ετοιμάζεται ένας έκτος¹, με τον οποίο ολοκληρώνεται το στοιχείο «Δ» και καλύπτεται πάνω από το μισό του στοιχείου «Ε». Μολονότι φαίνεται παράξενο, όταν ολοκληρωθεί το γράμμα «Ε», θα έχουμε φτάσει σχεδόν στα μισά του συνολικού έργου.

Γνωρίζοντας ότι αποτελούμε μόνον έναν κρίκο στη μακρά λεξικογραφική παράδοση, που άρχισε στην αρχαιότητα και μέχρι σήμερα έχει δώσει λαμπρούς

1. Δημοσιεύτηκε το 2002 (διωξικέλευθος - έκπελεκάω).

μελετητές, σκεφτήκαμε ότι κάποια στιγμή αυτή η παράδοση χρειαζόταν ανανέωση. Καταρχάς, η ανανέωση απαιτούνταν, διότι υπάρχει τώρα ένα τεράστιο πλήθος λέξεων και τεκμηρίωση που προέρχεται από καινούριες εκδόσεις, επιγραφές, παπύρους, στοιχεία τα οποία μόλις τα τελευταία χρόνια έγιναν γνωστά στους ερευνητές. Φυσικά, υπάρχουν τα Συμπληρώματα σε μεγάλα λεξικά, όπως των Liddell-Scott-Jones (λ.χ. το πρόσφατο του P. Glare), και είναι επίσης δυνατό να βρει κανείς προσθήκες και επίμετρα σε περιοδικά και αλλού. Ωστόσο, τα Συμπληρώματα είναι μερικώς μόνον επαρκή και συχνά δύσχρηστα. Αυτό που έπρεπε να γίνει ήταν η συγχώνευση ήδη γνωστών και καινούριων στοιχείων σε ένα νέο έργο, με βάση σύγχρονα κριτήρια.

Ο αρχικός μας Κανόνας συγγραφέων και έργων αποτελεί ένα τέτοιο δείγμα δουλειάς. Χρειάστηκε μεγάλη προσπάθεια, για να καταρτιστούν οι αρχικοί κατάλογοι για το *DGE I* –δημοσιεύτηκαν το 1981– οι οποίοι περιελάμβαναν και τους Έλληνες πατερικούς και βυζαντινούς συγγραφείς μέχρι τον 6ο αι. μ.Χ. και φιλολογικούς όρους μεταγενέστερων περιόδων. Αυτοί οι κατάλογοι περιέχουν 2.488 Έλληνες συγγραφείς καθώς και 250 παπυρολογικές και 161 επιγραφικές συλλογές.

Όταν, ωστόσο, επρόκειτο να εκδώσουμε τον 3ο τόμο, αποφασίσαμε να καταβάλουμε μια ακόμη προσπάθεια και να εκδώσουμε έναν αναθεωρημένο Κανόνα. Παράλληλα με τις διαρκείς προσωπικές μας έρευνες στις καινούριες εκδόσεις σε όλους τους τομείς, δημοσιεύτηκαν νέοι κανόνες, λ.χ. ο *Κανόνας* του *TLG*, το ερευνητικό προσωπικό του οποίου έσπευσε να έρθει σε επαφή μαζί μας· επίσης, δυο από τους συνεργάτες μας είχαν δημοσιεύσει ένα *Repertorium Litterarum Graecarum*· είχαν κυκλοφορήσει τα έργα *Clavis Patrum* και *Check List* των Παπύρων κ.ά. Αυτός ο αρχικός Κανόνας του 3ου τόμου και η δεύτερη έκδοσή του στον 3ο τόμο του *DGE* αποτελούν ένα πραγματικό εργαλείο για τους φιλόλογους, γενικά, και για τους παπυρολόγους και τους επιγραφολόγους ειδικότερα. Αλλά ήδη για τον 4ο και 5ο τόμο κατέστη απαραίτητο να δώσουμε συμπληρωματικούς καταλόγους. Ο 4ος τόμος περιέχει έναν συμπληρωματικό *Κατάλογο I* (συγγραφέων και έργων), που περιλαμβάνει 209 καταχωρήσεις, από τις οποίες 37 αφορούν εντελώς νέους συγγραφείς και έργα. Ο συμπληρωματικός *Κατάλογος II* (παπύρων) περιλαμβάνει 45 καταχωρήσεις, από τις οποίες οι 24 είναι καινούριες. Ο *Κατάλογος III* (επιγραφών) περιλαμβάνει 53 καταχωρήσεις (42 καινούριες). Μελλοντικά, σκεφτόμαστε να εκδώσουμε μια τρίτη πλήρη έκδοση αυτών των αρχικών καταλόγων. Οι κατάλογοι αυτοί έχουν μεγάλη σημασία, καθώς η αναφορά σε συγγραφέα ή σε έργο γίνεται με βάση την έκδοση που έχουμε συμπεριλάβει στους καταλόγους μας (σε σπάνιες περιπτώσεις προσθέτουμε την ένδειξη *variae lectiones* ή ‘από τους κώδικες’).

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, το Λεξικό προσπαθεί να είναι όσο το δυνατόν πιο ενημερωμένο παρά την πληθώρα των πληροφοριών του. Κάθε ερ-

μήνυμα συνοδεύεται από παραθέματα, τα οποία χρονολογούνται από τη μυκηναϊκή ελληνική και τον Όμηρο μέχρι τον 6ο αι. μ.Χ. – καλύπτουν, με άλλα λόγια, είκοσι αιώνες της ιστορίας μιας γλώσσας, στην οποία βρίσκουμε τα σπέρματα του λεξιλογίου της διανόησης τόσο του δυτικού όσο και του ανατολικού κόσμου. Όσον αφορά τη μυκηναϊκή ελληνική, αξίζει να αναφερθεί το γεγονός ότι το 1994 δημοσιεύτηκε ο δεύτερος και τελευταίος τόμος του *Diccionario Micénico* της Aura Jorro, που αποτελεί το μόνο πλήρες λεξικό της μυκηναϊκής ελληνικής, που υπάρχει σήμερα. Έχει σχεδιαστεί με τη μορφή παραρτήματος στο *DGE* και συνδέεται μαζί του μέσω ενός συστήματος πολλαπλών παραπομπών μεταξύ των λημμάτων.

Αντιμέτωποι με αυτόν τον όγκο τεκμηριωτικού υλικού, έπρεπε να φανούμε επιλεκτικοί: ήταν αδύνατο να συντάξουμε έναν «θησαυρό» όλων των γνωστών μαρτυρημένων τύπων κάθε λέξης. Τούτο εξακολουθεί να παραμένει αδύνατο, ακόμη και τώρα που διαθέτουμε τον *Thesaurus Linguae Graecae* με έδρα το Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας, στο Irvine, ο οποίος βέβαια είναι τράπεζα δεδομένων και όχι λεξικό. Υπάρχει ακόμη χώρος για ένα λεξικό του μεγέθους του *DGE*, ενός λεξικού το οποίο επιχειρεί να καταγράψει με όσο το δυνατόν πιο εξαντλητικό τρόπο όλες τις σημασίες αλλά όχι όλες τις εμφανίσεις κάποιας λέξης. Υπολογίζεται ότι ένα τέτοιο λεξικό θα είναι τρεις φορές μεγαλύτερο από το *LSJ*.

Η δημιουργία ενός λεξικού δεν περιλαμβάνει μόνον τη συλλογή ενός σημαντικού αριθμού πηγών αλλά και τη μετάφραση και την επεξεργασία τους. Γι' αυτό τον λόγο κάναμε μια προσπάθεια να δομήσουμε αυτό το υλικό στο εσωτερικό κάθε λήμματος με διαφορετικά ερμηνεύματα, ακολουθώντας μια σύγχρονη μεθοδολογία, που στηρίζεται στη δομική θεωρία, λαμβάνοντας υπόψη πάντα τα μορφολογικά δεδομένα και την κατανομή κάθε σημασίας στο εσωτερικό του λήμματος. Αυτό είναι που αποκαλύπτει εκείνα τα σημασιολογικά στοιχεία που επιτρέπουν τη μετάφραση, εν προκειμένω στα ισπανικά. Εργαστήκαμε με τον τρόπο αυτόν αρκετά χρόνια στις πρώτες φάσεις του *Diccionario*, από το 1962, και δημοσιεύσαμε δύο τόμους, το 1980 και το 1986. Αυτή η διαδικασία, μολονότι φυσικά έβαινε αργά, συνέβαλε στη δημιουργία ενός επιτελείου εξειδικευμένου σε αρκετές όψεις της λεξικογραφίας και προετοίμασε το σημαντικότερο έργο που θα αναλαμβάναμε, τη σύνταξη του Λεξικού – με άλλα λόγια την επεξεργασία όλου του πρωτογενούς υλικού που είχαμε συλλέξει από παντοδαπές πηγές.

Το 1989, κατά τη συγγραφή του 3ου τόμου, αποφασίσαμε να επιχειρήσουμε τη συνολική διαχείριση του Λεξικού με τη βοήθεια ηλεκτρονικών υπολογιστών. Είχαμε ήδη προσεγγίσει παλαιότερα κάποιους ειδικούς σε θέματα πληροφορικής σχετικά με τη δουλειά μας στο Λεξικό, αλλά εκείνη η πρωτοποριακή δραστηριότητά μας επηρέασε μόνον τους περιφερειακούς, ας πούμε, τομείς της δουλειάς μας, κυρίως τη συλλογή νέου υλικού. Μολονότι ήμασταν σε επαφή με τον *Thesaurus Linguae Graecae* στην Καλιφόρνια από την αρχή του προγράμματος,

δεν κυκλοφορούσε στην αγορά κάποιο εξειδικευμένο λογισμικό για την πλήρη διαχείριση του έργου.

Στο παρελθόν, όταν οι συντάκτες του *DGE* κάθονταν να γράψουν ένα λήμμα, είχαν μπροστά τους ένα φύλλο χαρτιού με επικολημένα το λήμμα και πολλά παραθέματα κομμένα από άλλα λεξικά (λ.χ. από το *LSJ*) μαζί με συμπληρωματικές μαρτυρίες αυτής της λέξης (καρπό του μόχθου πολλών μελών του προσωπικού μας, οι οποίοι είχαν διαβάσει παλαιές και νέες εκδόσεις κειμένων και γλωσσικές μελέτες). Καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι, για πολλούς λόγους, θα ήταν απώλεια χρόνου να περάσουμε στον υπολογιστή όλες αυτές τις πληροφορίες που είχαν συγκεντρωθεί τα προηγούμενα χρόνια. Έτσι, κρατούμε αυτά τα στοιχεία στα αρχεία μας, ενώ το καινούριο υλικό από πηγές εισάγεται σε βάση δεδομένων.

Σήμερα, ο συντάκτης μας που θα θελήσει να γράψει ένα λήμμα του Λεξικού δεν έχει στη διάθεσή του μόνον τα παλαιά στοιχεία που βρίσκονται στα αρχεία μας, αλλά μπορεί επιπλέον, μέσω του υπολογιστή του, να βρει έναν τεράστιο αριθμό πληροφοριών. Η πρώτη του ενέργεια είναι να αποφασίσει τι χρειάζεται και τι δεν χρειάζεται, για να συνταχθεί το λήμμα.

Καταρχάς, έχει στη διάθεσή του, όπως προαναφέρθηκε, μια βοηθητική βάση δεδομένων με όλο το καινούριο υλικό που έχουν διαβάσει οι συνεργάτες μας, όσον αφορά καινούριες εκδόσεις συγγραφέων, επιγραφών, παπύρων, διαφόρων λεξικών κτλ. Πολλές από αυτές, κυρίως όσες αφορούν παπύρους και επιγραφές, δεν έχουν συμπεριληφθεί μέχρι σήμερα σε καμιά ηλεκτρονική βάση δεδομένων. Όλα αυτά τα στοιχεία έχουν εισαχθεί στη βάση δεδομένων με την ένδειξη *MATERIAL*, η οποία περιλαμβάνει σήμερα σχεδόν 100.000 λήμματα και εμπλουτίζεται διαρκώς. Επίσης, περιλαμβάνει λεξικολογικά έργα που αφορούν τη μελέτη συγκεκριμένων λέξεων.

Σχετικά με αυτό το τελευταίο, μπορούμε να επωφεληθούμε και από ένα άλλο έργο, το οποίο επίσης θα δημοσιευτεί ως παράρτημα του *DGE*: πρόκειται για το *Repertorio bibliográfico de la lexicografía griega*, της Pilar Boned. Από τη μια αυτό το έργο περιλαμβάνει το σύνολο των επιμέρους λεξικών και ευρετηρίων των Ελλήνων κλασικών: τα 600 λήμματά του το καθιστούν επαρκές συμπλήρωμα του *Repertorium lexicographicum graecum* του Riesenfeld. Από την άλλη περιλαμβάνει πάνω από 3.000 καταχωρήσεις βιβλίων και άρθρων και 60.000 βιβλιογραφικές αναφορές σε μελέτες για μεμονωμένες λέξεις της ελληνικής. Η εργασία αυτή υποβλήθηκε ως διδακτορική διατριβή το 1992, αλλά πρόσφατα εισήχθη σε βάση δεδομένων και αναπροσαρμόστηκε με τη βοήθεια όχι μόνον της συγγραφέως αλλά και άλλων μελών της ομάδας μας, ιδιαίτερα του J.R. Somolinos.

Συμπληρωματικά, το ενδιαφέρον μας για τη λεξικογραφία μάς οδήγησε και στον δύσκολο χώρο της τεχνικής ορολογίας, όπως δείχνει η ανακοίνωση των F.R. Adrados και D. Lara με τίτλο *El vocabulario tecnico en el DGE* στο

Seminario sui lessici tecnici, που διεξήχθη στη Messina της Ιταλίας τον Δεκέμβριο του 1995, και άλλα άρθρα.

Επίσης, οι συνεργάτες μας μπορούν να τεκμηριώνουν τις λέξεις που επεξεργάζονται με παραθέματα αντλημένα από το CD ROM, τα οποία περιλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος του *Thesaurus Linguae Graecae* και άλλων συναφών έργων. Φυσικά, ο συντάκτης μπορεί να αναζητήσει τη λέξη απευθείας στο CD ROM, αλλά, καθώς στα μεσαίου και μεγάλου μεγέθους λήμματα ο αριθμός των παραθεμάτων είναι γιγαντιαίος, επινοήσαμε σειρά από ευρετήρια επιλεγμένων συγγραφέων και τομέων. Προσπαθούμε επίσης να βρούμε καλύτερη τεκμηρίωση για λέξεις με χαμηλή συχνότητα εμφάνισης.

Όσον αφορά τα ευρετήρια επιλεγμένων συγγραφέων και τομέων, εκπονήσαμε αυτό που ονομάσαμε ISCAPLIG, δηλ. 'Índice selectivo de los cien autores principales de la literatura griega' (Ευρετήριο των εκατό σημαντικότερων συγγραφέων της ελληνικής λογοτεχνίας). Στο ευρετήριο αυτό επιλέγονται από το τέταρτο μέρος του CD ROM του *TLG* συγγραφείς που πρέπει οπωσδήποτε να εμφανίζονται σε κάθε μεγάλο λεξικό της αρχαίας ελληνικής, όπως ο Όμηρος, συγγραφείς της αρχαϊκής ποίησης, του δράματος, της ιστοριογραφίας, της φιλοσοφίας, της ρητορικής και συγγραφείς ιατρικών κειμένων, όπως ο Ιπποκράτης κ.α.

Σχετικά με την τεκμηρίωση των λέξεων με χαμηλή συχνότητα εμφάνισης, ο συντάκτης έχει μπροστά του μια τυπωμένη σελίδα με το μη-λήμματοποιημένο *Ευρετήριο* του CD ROM του *TLG*, όπου μπορεί εύκολα να αναζητήσει τη συχνότητα εμφάνισης των λέξεων και να ανακαλύψει, λόγου χάρη, ότι ενδέχεται, για κάποιες λέξεις που θεωρούνταν *άπαξ λεγόμενα*, ή για τις οποίες υπήρχαν πολύ λίγα παραθέματα, να υπάρχουν περισσότερες μαρτυρίες. Έτσι, αν πάρουμε για παράδειγμα τις πρώτες πέντε σελίδες του 5ου τόμου του *DGE*, θα διαπιστώσουμε ότι σχεδόν 20 *άπαξ λεγόμενα* στο *LSJ* εμφανίζονται τώρα με δύο, τρία ή περισσότερα παραθέματα (πρέπει, βέβαια, να παραδεχτούμε ότι ορισμένα από αυτά εμφανίζονται και στο *Revised Supplement* του *LSJ*). Όπως αναφέραμε και αλλού, συμβάλλουμε στην εξαφάνιση του φαινομένου των *άπαξ λεγομένων*. Περισσότερες λεπτομέρειες γι' αυτό δίνονται στο υπό δημοσίευση στο *Museum Criticum* άρθρο *El volumen V de DGE* των F.R. Adrados και J.R. Somolinos.

Έπειτα από αυτή την πρώτη επιλογή κάνουμε μια δεύτερη, προσπαθώντας να βρούμε στοιχεία για συγγραφείς και περιόδους. Στη συνέχεια, εφαρμόζουμε τις σημασιολογικές μεθόδους, τα αποτελέσματα των οποίων καθιστούν το λήμμα πραγματικά πλούσιο σημασιολογικά. Καταρχάς, πρέπει να επιβεβαιώσουμε τα συμφραζόμενα και να τα ταξινομήσουμε τυπολογικά, πράγμα που αποτελεί ένα από τα κλειδιά της μετάφρασης και της κατανομής σε διαφορετικά τμήματα του λήμματος. Ωστόσο, αυτή η παραδοσιακή προεργασία της μορφολογικής ταξινόμησης πρέπει να γίνει πάλι δια χειρός, ας πούμε, ενώ σε αυτή τη φάση η χρήση των υπολογιστών είναι μόνον επικουρική.

Για παράδειγμα, για μια σύντομη αλλά πολύπλοκη λέξη όπως το *ἐθελούσιος*, ο συντάκτης βρίσκει ότι το λήμμα στο *LSJ* περιέχει εννέα παραθέματα. Βρίσκει, επίσης, άλλα οκτώ στη βάση δεδομένων *MATERIAL*, βασισμένα στην έρευνα των συνεργατών μας, και ακόμη 19 από τον *TLG* μέσω του *ISCAPLIG* και του Ευρετηρίου. Το παράδειγμα αφορά μια απλή και όχι πολύ περίπλοκη λέξη, αλλά φανταστείτε την πολυπλοκότητα της διαδικασίας, όταν αφορά σε λέξεις που εμφανίζονται στον 5ο τόμο του *DGE*, όπως είναι η πρόθεση *διά* και η μακρά σειρά των ρημάτων, ουσιαστικών και επιθέτων με αυτήν την πρόθεση ως πρώτο συνθετικό, λέξεων που σε κάποιο βαθμό έχουν περάσει και στις σύγχρονες γλώσσες.

Θα θέλαμε εδώ να επισημάνουμε το υψηλό ποσοστό τεχνικών όρων που εμφανίζονται σε αυτή τη σειρά, λόγου χάρι όρων της βοτανικής και της ιατρικής (*διαβήτης*, *διαλύω*), της γεωμετρίας (*διάμετρος*), της αρχιτεκτονικής και της μηχανικής, όπως όταν πρόκειται για πολεμικές μηχανές ή υδραυλικές κατασκευές (*διωρυγή*)· της γραμματικής και της ρητορικής (*διαίρεση*, *διαλέγω*)· όρων νομικών, θεσμικών και οικονομικών (*διαγραφή*), καθώς και όρων της χριστιανικής και πατερικής θεολογίας, οι οποίοι απέκτησαν νόημα διαφορετικό από αυτό που είχαν αρχικά (*διάκονος*). Επίσης, μπορεί κανείς να φέρει ως παραδείγματα πολύπλοκων λέξεων τα αριθμητικά με βάση το *δεκα*- ή το *δευτερο*- ρήματα όπως τα *δείκνυμι*, *δέχομαι*, *δέω* (και με τις δυο σημασίες του), *δίδωμι*, *διώκω*, επίθετα όπως το *δεινός* και *δῆλος* ουσιαστικά με μια ιδιαίτερα περίπλοκη σημασία όπως τα *δῆμος* και *δίκη*, καθώς και τα «δύσκολα» μόρια *δέ* και *δή*. Ο πολύ μεγάλος αριθμός παραθεμάτων από διάφορες πηγές, λογοτεχνικά είδη και επίπεδα ύφους της ελληνικής γλώσσας, παράλληλα με την έρευνα της σημασίας, καθιστά ορισμένα από τα λήμματα σημαντικές συνεισφορές στη γνώση της ελληνικής γλώσσας και του ελληνικού πολιτισμού.

Το Λεξικό περιλαμβάνει, επίσης, κύρια ονόματα: στον 5ο τόμο πέρα από θεωνύμια, όπως *Δημήτηρ* και *Διόνυσος*, στα λήμματα των οποίων περιέχονται 134 και 250 παραθέματα, αντίστοιχα, δίνουμε τα παράγωγά τους ανθρωπωνύμια *Δημήτριος* και *Διονύσιος*, τα οποία καλύπτουν 77 και 111 μυθικά και ιστορικά πρόσωπα, αντίστοιχα.

Ο συντάκτης, πέρα από το να λάβει υπόψη τα γραμματικά συμφραζόμενα, πρέπει να μελετήσει τα συμφραζόμενα σε σχέση με ομάδες και υπο-ομάδες λέξεων (λ.χ. ονόματα προσώπων, πραγμάτων και αφηρημένων εννοιών κοκ.). Για παράδειγμα, η λέξη *ἐθελούσιος* έχει άλλη σημασία όταν αφορά άνθρωπο ή άλλη οντότητα, όπως θεό ή πόλη, και άλλη όταν χρησιμοποιείται για άψυχο αντικείμενο, λ.χ. κίνδυνο. Στην πρώτη περίπτωση μεταφράζεται ως '*voluntario*' ('εθελοντικός'), ενώ στη δεύτερη ως '*opcional, libremente elegido*' ('προαιρετικός', 'που έχει γίνει ιδία βουλήσει'). Άλλες κατηγοριοποιήσεις των λέξεων που συνδυάζονται με τα λήμματα είναι: έμψυχο-άψυχο, περιεκτικό (ουσιαστικό)-μη πε-

ριεκτικό, χρονικό ή τοπικό, λέξεις που ανήκουν σε εξειδικευμένο ή τεχνικό λεξιλόγιο ή που χρησιμοποιούνται ως όροι της πολιτικής ή της διοίκησης. Πέρα από αυτό, σημειώνουμε τα συνώνυμα και τα αντώνυμα της λέξης. Επιπλέον, θεωρούμε πολύ σημαντική για τη δόμηση του νοητικού μας σύμπαντος τη διάκριση μεταξύ του συγκεκριμένου, του υλικού και του απτού από τη μια και των πιο πνευματικών κόσμων, που αφορούν τη ζωή και τον θάνατο, από την άλλη. Ένα τμήμα αυτής της μεθοδολογίας μας δημοσιεύτηκε πριν από χρόνια στο έργο μας *Introducción a la lexicografía griega* (Μαδρίτη 1977), καθώς και σε πολλά άρθρα. Πρόσφατα, η Dr. Dolores Lara δημοσίευσε το *Iniciación a la lexicografía griega* στη συλλογή *Instrumenta studiorum* (Μαδρίτη 1997), με μεθοδολογικό και πρακτικό προσανατολισμό.

Κατά συνέπεια, λαμβάνουμε πάντα υπόψη μας τα συμφραζόμενα από συντακτική και λεξικολογική σκοπιά, προκειμένου να δημιουργήσουμε ένα είδος ιεραρχικής δομής, οργανωμένης με βάση τη γλώσσα-στόχο, δηλαδή τα ισπανικά. Ας πάρουμε για παράδειγμα τη λέξη *δίκη*. Το λήμμα είναι οργανωμένο ως εξής: Καταρχήν δίνουμε τη γενική, την ευρύτερη σημασία. Αυτή τη σημειώνουμε με ένα κεφαλαίο **A**. Μέσα στο μπλοκ το σημειωμένο ως **A** δίνουμε μία παράγραφο προσημασμένη με ρωμαϊκό **I**, στην οποία υπάρχει ένας δείκτης που δηλώνει ότι η λέξη συνήθως εμφανίζεται σε ονοματικές φράσεις. Μέσα στην παράγραφο αυτή υπάρχουν τρία μπλοκ προσημασμένα με τα αραβικά ψηφία **1**, **2** και **3**, που περιέχουν τις ακόλουθες σημασίες: **1** *manera, modo de ser natural o propio, regla, ley*, ‘τρόπος, φυσικός ή κύριος τρόπος ύπαρξης, κανόνας, νόμος’ (το τελευταίο έχει μια προ-νομική σημασία υπό την έννοια του γενικού νόμου)· **2** *curso general de las cosas*, ‘γενική πορεία των γεγονότων’: πρόκειται για μια έννοια της φύσης, εννοούμενης ως ένα σύστημα (νομ.) επανορθώσεων και (δίκαιης) ανταπόδοσης· **3** *manera de obrar, comportamiento*, ‘ένα είδος γενικής ενέργειας, συμπεριφοράς’. Έπειτα, υπάρχει μια άλλη παράγραφος, προσημασμένη ως **II**, στην οποία, πάλι, υπάρχει ένας εσωτερικός δείκτης που δείχνει ότι η λέξη λειτουργεί ως επίρρημα ή πρόθεση συντασσόμενη με γενική και σημαίνει ‘a la manera de’. Μετά το γενικό **A** φτάνουμε σε ένα πιο περιορισμένο μπλοκ, που δηλώνεται με κεφαλαίο **B**: η λέξη εδώ εμφανίζεται σημασιολογικά περιορισμένη, διότι χρησιμοποιείται μόνο στο πλαίσιο της κοινωνικής πραγματικότητας, πάλι με ένα προνομικό περιεχόμενο. Μέσα στο μπλοκ **B** υπάρχει μία παράγραφος **I**, που περιέχει διακρίσεις ανάλογες με αυτές στο εσωτερικό του **AI**: εδώ η σημασία της λέξης είναι ‘ανταπόδοση’ ή ‘επανόρθωση’ και εμφανίζεται στο **1** με θετική έννοια: *lo debido, la justa compensación*, ‘χρέος, αποζημίωση’ κτλ. και στο **2** με αρνητική: *lo merecido como castigo*, ‘μια δίκαιη τιμωρία’. Ακολουθεί ένα άλλο μπλοκ, χαρακτηρισμένο ως **II**, όπου εμφανίζεται η λέξη στη σημασία ‘δικαιοσύνη’, στην αφηρημένη της έννοια. Τέλος, υπάρχει ένα τρίτο μπλοκ, το **C**, το οποίο περιλαμβάνει τις θεσμικές και πρακτικές σημασίες που εμφανίζονται στα προηγού-

μενα μπλοκ: το **I** *justicia, derecho, legalidad*, ‘δικαιοσύνη, δικαίωμα, νομιμότητα’ εμφανίζεται στο **II** ως *veredict, dictamen, sentencia*, ‘ετυμηγορία, διάταγμα, δικαστική ποινή’ και στο **III** στις ποικίλες μορφές της δικαστικής διαδικασίας.

Όταν ο συντάκτης έχει συλλέξει όλα τα δεδομένα και έχει κάνει έναν πρώτο σχεδιασμό, αρχίζει να γράφει το λήμμα. Δεν χρειάζεται πια να εκπονεί διάφορα προσχέδια το ένα μετά το άλλο, αφού χρησιμοποιεί πλέον έναν καλό επεξεργαστή κειμένου. Παλαιότερα, η μετεγγραφή των λέξεων στον υπολογιστή και στις βάσεις δεδομένων μας με αρχαίους ελληνικούς χαρακτηριστές απαιτούσε πολύ χρόνο. Σήμερα το πρόβλημα αυτό έχει λυθεί. Σχεδιάσαμε ειδική γραμματοσειρά, που μπορεί να χρησιμοποιηθεί όχι μόνο για ελληνικά κείμενα αλλά και για τη φωνητική μετεγγραφή ετυμολογιών ποικίλης προέλευσης (λ.χ. αποκατεστημένων ινδοευρωπαϊκών τύπων).

Στη συνέχεια, ολόκληρο το Λεξικό εισάγεται σε μια τεράστια βάση δεδομένων, που λέγεται LABRIS. Αυτή η διαδικασία γίνεται με βάση δύο αρχές. Πρώτον, ακολουθώντας την εφαρμογή της σημασιολογικής θεωρίας στη λεξικογραφία, η οποία παρουσιάστηκε παραπάνω, το λήμμα οργανώνεται ιεραρχικά σε τέσσερις τομείς ή περιοχές (γενική περιοχή, ειδική περιοχή, περιοχή μετάφρασης και περιοχή σημασιολογικής απόχρωσης), από τις οποίες οι τρεις πρώτες αντιστοιχούν περίπου στα τμήματα του λήμματος που σημειώνονται με κεφαλαία γράμματα, με λατινικούς αριθμούς και αραβικά ψηφία, αντίστοιχα (βλ. παράδειγμα του λήμματος *δίκη*). Δεύτερον, όσον αφορά τη μεταγλωσσική πλευρά της διαδικασίας, το πρόγραμμα δέχεται τη μία μετά την άλλη όλες τις συντομογραφίες, καθώς και τα πλήρη ονόματα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων και έργων, και είναι σε θέση να τα αναγνωρίζει, εφόσον η συντομογραφία που δίνεται είναι η σωστή. Όταν ολόκληρος ο τόμος θα έχει εισαχθεί στη βάση δεδομένων, οι δυνατότητες επεξεργασίας του κειμένου θα είναι τεράστιες. Για παράδειγμα, θα έχουμε τη δυνατότητα να συντάξουμε έναν κατάλογο (μερικό για την ώρα) των σημασιολογικών δεικτών της δομής του Λεξικού σε συσχετισμό με τα ισπανικά.

Ας περάσουμε σε μια παρουσίαση αριθμητικών δεδομένων: ο 5ος τόμος του *DGE* περιλαμβάνει 6.773 λήμματα. Από αυτά 1.105 είναι κύρια ονόματα και 388 είναι παραπομπές. Ο αριθμός των παραθεμάτων είναι 53.370 και αντιστοιχεί σε 1.396 συγγραφείς και 2.111 έργα. Ωστόσο, πρέπει να πούμε ότι έχουμε συμπεριλάβει και συλλογικά έργα, τα οποία ο υπολογιστής «αντιλαμβάνεται» ως συγγραφείς. Πράγματι, για τον υπολογιστή τα *Επιγραφή* και *Πάπυρος* είναι κατά σύμβαση συγγραφείς με αρκετά έργα, όπως *Inscriptiones Graecae, Supplementum Epigraphicum Graecum, Oxyrrhynchus Papyri, Papiri della Società Italiana* κτλ. Κατά συνέπεια, ο κατά σύμβαση συγγραφέας *Επιγραφή* έχει τις περισσότερες εμφανίσεις (2.900), ακολουθούμενος από τον *Πάπυρο* (2.700). Το ίδιο σύστημα έχει ισχύσει και για τα: *Εβδομήκοντα* (950 εμφανίσεις), *Καινή Διαθήκη*, περιοδικά ή αρχαία λεξικά. Ο μεμονωμένος συγγραφέας με τις

περισσότερες εμφανίσεις (2.230) στον 5ο τόμο του *DGE* είναι ο Πλούταρχος, ακολουθούμενος από τον Πλάτωνα (1.950), τον Αριστοτέλη (1.650) και τον Όμηρο (1.550). Στον 4ο τόμο ο Όμηρος βρισκόταν στην πρώτη θέση, ενώ, κατά παράδοξο τρόπο, στη δεύτερη θέση βρισκόταν ο Ιπποκράτης, που στον 5ο τόμο καταλαμβάνει την έβδομη θέση.

Ο κατάλογος των συγγραφέων που μνημονεύονται συχνότερα στον 5ο τόμο είναι ενδεικτικός του είδους του λεξιλογίου που περιέχεται σε αυτόν: για παράδειγμα, πολλές από τις σύνθετες με το *διά* λέξεις ανήκουν σε ένα μεταγενέστερο στάδιο της εξέλιξης της ελληνικής. Επίσης, στο *The Diccionario Griego-Español and Byzantine Lexicography*, των F.R. Adrados και J.R. Somolinos, μπορεί κανείς να βρει μια νύξη για τη σημασία που έχουν νέες βυζαντινές λέξεις που περιλαμβάνονται στο *DGE*. Αναμφίβολα, αυτό είναι εξαιρετικής σημασίας για τους ελληνιστές.

Άλλοι τομείς στη βάση δεδομένων LABRIS δίνουν πληροφορίες σχετικά με το αν η συγκεκριμένη λέξη μαρτυρείται στη μυκηναϊκή ελληνική, αν έχει γνωστή ετυμολογία κτλ. Η βάση δεδομένων θέτει τα λήμματα σε αλφαβητική σειρά, προσθέτει αυτόματα τα σημεία στίξης, τους αριθμούς και τα γράμματα μέσα στο λήμμα, καθώς και τις διαφορετικές γραμματοσειρές και τις τυπογραφικές τους ποικιλίες. Μέχρι τώρα έπρεπε να ξαναγράφουμε το κείμενο στη βάση δεδομένων. Σήμερα διαθέτουμε έναν αυτόματο μηχανισμό που επιτρέπει την εισαγωγή ολόκληρων λημμάτων του *DGE* στη βάση δεδομένων LABRIS. Η εφαρμογή του θα αρχίσει πειραματικά το φθινόπωρο του 1998.

Είναι προφανές ότι ένα από τα σημαντικότερα πλεονεκτήματα αυτής της βάσης δεδομένων είναι ότι μας επιτρέπει να συντάξουμε καταλόγους με όλες τις εμφανίσεις συγγραφέων και έργων στο Λεξικό, και στη συνέχεια να τις επιβεβαιώσουμε και να δημιουργήσουμε ένα ευρετήριο με βάση τη σειρά εμφάνισής τους στο πρωτότυπο. Λόγου χάρι, μπορούμε να παραθέτουμε τους στίχους κάθε τραγωδίας του Αισχύλου, από τον πρώτο έως τον τελευταίο. Πρόκειται για πολύ μεγάλη βοήθεια στο έργο της διόρθωσης και της ενοποίησης, που αποτελούν απαραίτητες εργασίες, εάν θέλουμε να διατηρήσουμε το υψηλό επίπεδο του Λεξικού.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να σκεφτούμε εάν το ποσοτικό και το ποιοτικό άλμα που επέφερε στη λεξικογραφία η εισαγωγή των ηλεκτρονικών υπολογιστών επηρέασε τη δουλειά μας μόνο με θετικό τρόπο ή είχε και κάποιες αρνητικές συνέπειες. Η έκδοση του 4ου τόμου βασίστηκε μόνο μερικώς στους υπολογιστές. Αντίθετα, ο 5ος τόμος στηρίχτηκε αποκλειστικά στη χρήση προγραμμάτων και τεκμηρίωσης περασμένης στον υπολογιστή. Σύμφωνα με τη βάση δεδομένων μας, ο 4ος τόμος είχε 35.000 παραθέματα, ενώ ο 5ος έχει πάνω από 55.000. Όλα αυτά έπρεπε να επανελεγχθούν, κάτι για το οποίο απαιτήθηκε τεράστια προσπάθεια από πολλούς ανθρώπους, για περισσότερο από έναν χρόνο. Απαιτούσε, επίσης, την ύπαρξη μιας πολύ καλής βιβλιοθήκης στη διάθεσή μας, που κατορθώσαμε να την αποκτήσουμε με πολύ κόπο. Η χρήση ηλεκτρονικών υπολο-

γιστών σίγουρα εξοικονομεί χρόνο, αλλά από την άλλη οδηγεί στην παραγωγή ενός υλικού τόσο ογκώδους, που δυσχεραίνει το έργο των συντακτών. Αυτό το πρόβλημα μπορεί να αντιμετωπιστεί μόνον αν υιοθετήσουμε μια πιο κριτική ματιά, όπως υποστήριξε ο καθηγητής L. Koenen στο συνέδριο της FIEC στην Πίζα. Αυτό σημαίνει ότι, αν και γενικά υπάρχει μικρότερη ανάγκη για προσωπικό, όταν χρησιμοποιούνται υπολογιστές, σε ένα πρόγραμμα όπως το δικό μας, η ανάγκη για εξειδικευμένο προσωπικό είναι μεγαλύτερη από ποτέ.

Όλη αυτή η διαδικασία μαζί με την προετοιμασία του κειμένου για εκτύπωση μάς έπαιρνε στο παρελθόν σχεδόν όσο χρόνο έπαιρνε και η συγγραφή του τόμου. Πρέπει να θυμηθούμε ότι η εργασία για την έκδοση του 1ου τόμου διήρκεσε εννέα χρόνια. Με την πάροδο του χρόνου κατορθώσαμε να μειώσουμε τον χρόνο που απαιτείται γι' αυτή τη διαδικασία. Όσον αφορά τον 5ο τόμο, επινοήσαμε ένα σύστημα αυτόματης τυπογραφικής διόρθωσης. Παράλληλα, σχεδιάσαμε γραμματοσειρές για το ελληνικό αλφάβητο και για τη φωνητική μεταγγραφή, στοχεύοντας στην ίδια υψηλή ποιότητα που χαρακτήριζε τους πρώτους τόμους, και η οποία έχει επισημανθεί με πολύ θετικά σχόλια στις κριτικές. Απαιτήθηκε μεγάλη προσπάθεια, κυρίως από τους συνεργάτες μας J.R. Somolinos και C. Gil, αλλά πλέον διαθέτουμε εργαλεία που μπορούμε να χρησιμοποιούμε στους επόμενους τόμους.

Από εδώ και στο εξής, η διόρθωση του κειμένου δεν θα αποτελεί τόσο επίπονο και χρονοβόρο έργο, που να απαιτεί σχεδόν τον ίδιο χρόνο με τη σύνταξη των λημμάτων. Επιπλέον, η εργασία που χρειάζεται για τη διόρθωση των δοκιμών έχει μειωθεί σημαντικά, καθώς τώρα πια το μόνο που έχει να κάνει ο εκδοτικός οίκος είναι να αναπαράγει το κείμενο, έτσι όπως το έχουμε στις δυσκέτες μας, αντί να στοιχειοθετεί και να συνθέτει το βιβλίο.

Οι στόχοι μας για το άμεσο μέλλον είναι να μειώσουμε τον χρόνο σύνταξης του Λεξικού μας και να αυξήσουμε την αξιοπιστία και την παραγωγικότητά του. Αλλά, ουσιαστικά, αυτό στο οποίο στοχεύουμε είναι το φιλόδοξο αυτό πρόγραμμα να θέσει τα θεμέλια της λεξικογραφίας του μέλλοντος, καθώς πιστεύουμε ότι αποτελεί επίτευγμα όχι μόνο στον χώρο της αρχαίας ελληνικής λεξικογραφίας αλλά και στον χώρο των δίγλωσσων λεξικών ή των λεξικών συγγραφέων εν γένει.

Τέλος, ένα άλλο σημαντικό έργο που έχουμε αναλάβει είναι η διόρθωση και η επανέκδοση των πρώτων τόμων του Λεξικού. Εισαγάγαμε τον 1ο τόμο στον υπολογιστή και ετοιμάζουμε μια νέα έκδοσή του με τη βοήθεια κάποιων συνεργατών μας, ιδιαίτερα του J.A. Berenguer. Ελπίζουμε να δημοσιεύσουμε αυτή τη νέα έκδοση –που θα είναι περίπου 30% μεγαλύτερη από την προηγούμενη– σε ένα χρόνο. Ευελπιστούμε ότι θα γίνει το ίδιο και με τον δεύτερο τόμο.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- ADRADOS, F.R. & D. LARA. 1995. El vocabulario técnico en el *DGE*. Στο *Seminario sui lessici* (Πρακτικά Συνεδρίου, Messina 1995).
- ADRADOS, F.R. & J.R. SOMOLINOS. 1992. The Diccionario Griego-Español and Byzantine Lexicography. *Jahrbuch für Österreichische Byzantinistik* 42: 1-11.
- . 1997. El volumen V del *DGE*. *Museum Criticum* 30-31: 301-317.
- ADRADOS, F.R. et al. 1977. *Introducción a la lexicografía griega*. Madrid: Instituto Antonio Nebrija.
- BONED, P. 1998. *Repertorio bibliográfico de la lexocografía griega*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- JORRO, A. 1994. *Diccionario micénico*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- LARA, D. 1997. *Iniciación a la lexicografía griega*. Colección Instrumenta Studiorum.
- RIESENFELD, H. 1954. *Repertorium lexicographicum graecum*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.